

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK

### Miért nevezi Bod Péter „Itinerárium”-nak az „Europica Varietas”-t ?

BOD Péter, a *Magyar Athenasban* viszonylag bőven foglalkozik SZEPSI CSOMBOR Márton alakjával. Az *Europica Varietas* alapján felvázolja európai vándorútja állomásait, idéz latin nyelvű epigrammáiból, megemlíti franciaországi tartózkodásának két epizódját, az *Udvári Scholáival* kapcsolatban pedig leírja a könyv keletkezésének körülményeit, könyvészeti adatait.<sup>1</sup>

Mindez arra vall, hogy figyelmesen olvasta, forgatta CSOMBOR könyveit. Saját példányai ugyan — könyvtárának jegyzéke után ítélve<sup>2</sup> — nem voltak, de megtalálhatta e munkákat BETHLEN Kata könyvtárában: hosszabb időn át dolgozott itt, katalógusát is ő állította össze. Az Országos Széchényi Könyvtár, az *Udvári Scholának* éppen azt a BETHLEN Kata könyvtárából származó példányát őrzi, amely BOD kezében járhatott. Íme bizonyítékul a címlap verzőjára ragasztott egyszerű, dísztelen exlibris:<sup>3</sup>

A : B : BETHLEN KATA  
G. TELEKI JÓ'SEF Özvegye  
könyvei közzül való.

BOD ezeket írja BETHLEN Kata bibliotékájáról készített „laistrom”-ában a CSOMBOR-könyvekről: „Tsombor Marton Varanai Magyar Pap irt illy nével:

1. *Udvári Oskola*, melyet a Bedegi Nyári István Fiának tanitatasának alkalmosságával botsatott világra Bartfan, 1623. 8R.

2. *Itinerarium*; amellyben megírja idegen országokban való bujdosását mit látott, halott, szenvedett. Nyomt. 8R.”<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Nagyszében, 1766. 312—314. l. BALASSIRól pl. alig két oldalt: 18—19. l. ZRINYI-ről még annyit sem ír: 332—333. l.

<sup>2</sup> Vö.: RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*. Magy. Könyvszle. 1884. 58—59. l.

<sup>3</sup> BETHLEN Kata még életében a nagyenyedi ref. kollégiumnak adományozta könyveit (vö.: *G. Bethlen Kata végrendelete és alapító levelei*. Közli: SZÁDFECZKY Lajos. Történelmi Tár. 1895. 544. (A kollégium könyvtára azonban 1849. január 8-án a román felkelők támadása következtében elpusztult, így érdekes, hogy ezen darabja megmaradhatott. Eddig csak a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában lévő *Váradí Disputatio* címlapjának verzőjáról ismertük BETHLEN Kata exlibrisét. (Közlik: LUKINICH Imre — KÖBLÖS Zoltán: *Gróf Bethlen Kata könyveinek katalógusa*. Erdélyi Múzeum. 1907. 31. l.) Az Országos Széchényi Könyvtár *Udvári Scholájának* külön értéke, hogy megőrizett egy másikat.

<sup>4</sup> *Gróf bethleni Bethlen Kata gróf Teleki Jó'sejné a maga számára gyűjtögetett magyar bibliotékájának laistroma. Összeírta Bod Péter*, 1752. Sajtó alá adta: B. K. P. [BOLDIZSÁR Kata Piroška] Bp. 1911. 99. l. A 8R nagyság-jelölés BOD elírása lehet, a *Magyar Athenasban* már helyesen 12R található.

A *Magyar Athenas* megfelelő leírása hasonló, de bővebb : „... ki botsátotta az utazását magyar nyelven, mellyet nevezett *Itineráriumnak*. Magyar országban lett Váranai Magyar Pap, egy könyvet irt sokféle Historiátskákot egybe szedegetvén, mellyet nevezett *Udvári Oskoldának*. Ezzel akarta jó erköltsökre tanítani s rendes maga viselésére a Nagyságos Bedegi Nyári Ferentzet, a Nyári István Fiját. Nyomtattatott Bartfan 1623-dik eszt. 12R. Vagyon ajánlva a nagyságos Telegdi Anna Aszszonynak, Nyári István Szabolts Vármegye Fő Ispanynyának, Bethlen Gábor Fejedelem Tanátsának Házas-Tarsanak. Ennek férjének Atyja vólt Nyári Pál Szentelt vitéz. A mig e könyv nyomtatása el végeztetett, adgig [sic!] az Urfi is kinek számára iratott vólt, életét el végezte.”

Mindkét esetben feltűnő : mennyivel többet, pontosabbat tud Bod az *Udvári Scholáról* az *Europica Varietasszal* szemben. A valószínű magyarázat az lehet, hogy az *Europica Varietasnak* olyan csonka példányát használta, melynek hiányzott a címlapja (ezért nem ismeri a címét, kiadásának helyét, évét), de hiányzottak első lapjai is ; czekeken *Az irigy és kedvellen olvasónak* c. rész, a szerző előszava, VELECHINUS István, BOCATIUS János, GÖNCZI ASZALÓS Mihály, GÖNCZI SZABÓ Zsigmond s WOLPHIUS János CSOMBORHOZ írott üdvözlő versei, valamint a 16. lapon kezdődő *Occasio Itineris* c. bevezető olvashatók.<sup>5</sup>

Az *Europica Varietast* tehát nem CSOMBOR, hanem BOD nevezte el *Itineráriumnak*,<sup>6</sup> aki az általa ismert csonka, hiányos példánynak bizonyára tartalma miatt, s azért adta ezt a címet, hogy a *Magyar Athenásban* ne kelljen címtelennek feltüntetnie.

Hogy ilyen módon megcsonkult *Europica Varietast* használt, az alábbi fejtegetéseinkkel is bizonyítható, amelyek során arra a filológiai szempontból talán nem érdektelen kérdésre is választ kapunk : *mikor született pontosan SZEPSI CSOMBOR Márton?*

Ha BOD olvasta, helyesebben olvashatta volna az *Europica Varietas* előszavát és bevezetőjét, biztosan örömmel felhasználja írói lexikona számára az ott található gazdag könyvészeti és életrajzi vonatkozásokat ; hisz ezekből a könyv kiadásának okairól, CSOMBOR életének eseményeiről (az első vándorutak, a szepsi, nagybányai, gönci tanulóévek, a telkibányai skólamesterség stb.) értesülünk. Ezzel szemben a *Magyar Athenasban* csupán ezt olvashatjuk : „Tsombor Marton. Született a Szepességben 1595-dik eszt. tanult Késmarkon 1616-dik esztendőig. Akkor elindult Magyar országból és egybe járta gyalog Tseh országot, Silesiát, Prussiát, Dantzkán a Gymnasiumba bé vétetvén az Alumnusok közzé, jó darab ideig tanult...”

Kérdés most már, honnan tudja BOD mégis CSOMBOR születési dátumát, s azt, hogy Késmárkon és Danczkában tanult? Hogy a Szepességen (Szepsin) született, ezt valószínűleg származási nevéből következtette ki. Teljes nevét az *Udvári Schola* címlapján láthatta. Azt pedig, hogy 1595-ben, egy egyszerű kivonás útján az *Europica Varietas* Prágáról szóló részéből, ahol ezt írja CSOMBOR : a Városháza-torony melletti igen jó skólában „egy kedves társamat — kivel tizenket esztendőös koromban 1607. eszt. laktam a kesmarki scholaban — Fröhlich Matyást nagy kedvem szerint valo állapotban találtam.”<sup>7</sup> Danczkai tanulásáról pedig egész részletesen a Lengyelországról szóló fejezetben olvashatott.

<sup>5</sup> Kéziratom elkészülte után HEREPPI János ny. múzeumigazgató volt szíves felhívni a figyelmemet (az exlibrisről mondottakkal együtt) BODnak még 1747-ben készített katalógusára. Ennek CSOMBORRA vonatkozó sorai teljesen igazolják a fenti elképzelést : „Tsombor Márton : 1. *Udvári skolája*. Bártfan 1613 [!] 12 r. 2. *Utazásának leírása*. Sem eleje sem vége.” Kiadták : LUKINICH Imre—Köblös Zoltán : *I. m.* 43. l.

<sup>6</sup> *Itinerarium* = Uton-járásnak megírása. PÁPAI PÁRIZ Ferenc : *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Lőcse, 1708. 335. l.

<sup>7</sup> *Europica Varietas*. Kassa, 1620. 374. l.

Ugyancsak bizonyítását látjuk gondolatainknak abban, amit az első CSOMBOR-tanulmány szerzője: ERDÉLYI János felvetett, hogy ti. Bod tévedett, amikor 1595-ben jelölte meg CSOMBOR születési dátumát, mert az maga mondja műve *bevezetésében*, hogy az 1616. évben 22. évében járt, tehát csak 1594-ben szülehetett.<sup>8</sup> Itt valóban van egy idézet, aminek alapján ez kimondható: „... annak utánna 1616. esztendőben, időmnek penigh 22 esztendejiben...”<sup>9</sup> Ezt azonban, mint bizonyítottuk, Bod nem láthatta. ERDÉLYI (aki az *Europica Varietas* 385. lapig ép, sárospataki példányát használta) már annál inkább láthatta volna, de úgy látszik nem látta meg a könyv végén lévő előbb idézett másik utalást, amely Bod forrása volt.

Két nagy tudós... két vélemény. Azok, akik utánuk írtak CSOMBORRÓL, vagy az egyik, vagy a másik következtetését fogadták el, vagy maguk döntöttek a kérdésben az említett idézetek *egyike* alapján, tekintve, hogy *ellentmondanak* egymásnak.<sup>10</sup>

Ez az ellentmondás azonban csak *látszólagos*, mert ha feltételezzük: CSOMBOR tudta, mikor született (kétszer is utal erre!), akkor ezek az utalások egyértelműek. Azok is, hisz az, hogy CSOMBOR az 1607. esztendőben tizenkét éves volt, *csak* ezt jelentheti: 1595-ben született. Ennek viszont csupán látszólag mond ellent a másik idézet, mert aki 1616-ban élete 22. esztendejében járt, az 1595-ben *is* szülehetett. SZEPSI CSOMBOR Márton születési dátuma tehát: 1595.

KOVÁCS SÁNDOR

**A' SETET HAYNAL-CSILLAG-UTAN BUDOSO címlapjáról.** „A' SETET HAYNAL-CSILLAG-UTAN BUDOSO LUTERISTAK VEZETŐJE. Mely útba igazította a' Vittebergai A c a d e m i á n a k Fridericus B a l d u i n u s által ki-bocsátot feleletit a' KALAUZra. PAZMANY PÉTER Esztergami Ersek írta. ... Nyomtatta BECHBEN A' KOLONIAI Udvarban, FORMICA MATE M.DC. XXVII. Esztendőben.”

1. A címlapnak e szövegét a TODORESZKU-gyűjtemény példányának fényképi hasonmásáról írtam le. Összehasonlítva ezt a hasonmást két másik példány fényképi hasonmásával, eltéréseket találtam közöttük.

Az eltérések magyarázata az, hogy a másik két példányon egykorú tintajavítások vannak: ékezet-felrakások, betű-berajzolások. A budapesti Egyetemi Könyvtár példányának címlapját egykorú vagy közel egykorú kéz átjavította — nyilván — egy újabb kiadás számára: a nagy betűkön hiányzó ékezeteket tintával behúzgálta a magánhangzók mellé vagy felé, a HAYNAL Y-ját átjavította J-re, a BUDOSO szóba berajzolt egy nagy J-t, a Mely szóba még egy l-t, a Vittebergai szó második szótagjában az e betűre rárajzolta a nazalizáció jelét, a CSILLAG és ki-bocsátot cs-jét ch-ra, a ki-bocsátot végső, magányos t-jét két tt-re javította.

<sup>8</sup> ERDÉLYI János: *Szepsi Csombor Márton*. Sárospataki Füzetek. 1857, 377—387. l.

<sup>9</sup> *Europica Varietas*. Kassa, 1620. 18. l.

<sup>10</sup> HORÁNYI Elek szinte szó szerint Bodot idézi: „Tombor (Martinus) natus in Scesupio, MDXCV. Kemarkini operam litteris inpedit, usque ad annum MDCXVI. Ex Hungariam deinde pedes ut plurimum Bohenniam, Silesiam, Borussiam, peregravit. Dantisci inter alumnos relat us, longios tempus litteris consecravit.” *Memoria Hungarorum*. Viennae—Posonii, 1775—1777. tom. III. 455. l. Szintén 1595-öt írnak: FERENCZY Jakab—DANIELIK József: *Magyar Irók. Életrajz-Gyűjtemény*. Pest, 1858. I. k. 867. l. SZAMOTA István: *Régi magyar utazók Európában 1532—1770*. Nagy-Becskerek, 1892. 71. l. ZOVÁNYI Jenő: *Theológiai Ismeretek Tára*. Mező-Túr, 1901. III. k. 280. l. 1594-et állít: KEMÉNY Lajos: *Szepsi Csombor Márton*. Földrajzi Közlemények. 1916. 268. l., s a mai irodalomtörténetírás is ezt vallja: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. Szerk.: BARTA János és KLANICZAY Tibor. Bp. 1951. I. k. 528. l.

A Pázmány Péter Tudományegyetem kiadásában (1900) megjelent *A' setét hajnal csillag*-ot Kiss János teológiai egyetemi tanár rendezte sajtó alá, közölve e példány címlapjának hasonmását is. Az ő véleménye szerint e példány címlapján levő fenti javítások PÁZMÁNY Péter kezétől származnak, aki e művet újra ki akarta adni; PÁZMÁNY a mű szövegén is eszközölt változtatásokat, amelyeket Kiss János az egyetemi új kiadásba jóhiszeműen bevett, a lap alján, jegyzetben közölvén a nyomtatásban már megjelent sorokat is.

Kiss Jánosnak az a feltevése, hogy a címlap javításai (szövegjavítása bennünket e helyen nem érdekel) PÁZMÁNY kezétől származnának, nem valószínű. PÁZMÁNY Péter a *cs* hang írásának kérdésében már 1605-ben állást foglalt: azt javasolta, hogy az eddigi *cz*, *chi* helyett írják a *cs* hangot mindig *cs*-vel. Ő és iskolája, kollégiuma — KÁLDI György kivételével — elfogadta e helyesírási újítást. Az a kéz azonban, amely a címlap két *cs*-jét kijavította *ch*-ra, nem fogadta el. PÁZMÁNY maga tagadta volna meg a már híveitől is általában elfogadott helyesírási újítását? Nem! Amint Kiss János is kiemeli e műhöz írott bevezetésében: „mennyi minden fontos országos és egyházi ügygel volt akkor Pázmány, mint az ország primása elfoglalva”! Nem ért ő rá arra, hogy címlap-betűk kijavításával vesztesse idejét. Ott voltak káplánjai, papjai, a jezsuita kollégium tanárai, efféle munkát el tudtak végezni ezek is. Még az első kiadás címlapját sem maga PÁZMÁNY korrigálta. Ő nem hagyta volna rajta a *BECHBEN*-t *CH*-val.

2. A harmadik hasonmás NOVÁK László: *A nyomdászat történetében* (III. 81. lap) jelent meg. Ennek az eredetijén is javítgatott egy ismeretlen kéz, de az előbbinél kevesebbet: a *BUDOSO* szóba az *U* után berajzolt egy nagy *J* betűt, az utolsó *O*-ra ékezetet húzott, a *Wittebergai* második szótagjának *e*-je felé oda rajzolta a nazalizáció jelét, és a *ki-bocsátot* végső *t*-jéhez még egy *t*-ét rajzolt. Semmi okunk annak feltevésére, hogy az itt javítgató kéz is második kiadás számára készítette elő a címlapot.

3. SZABÓ Károly címléírása a három előbbtől eltérő. Mindenek előtt említsük meg, hogy SZABÓ az *RMK*-ban a címlapokon nemcsak nagy kezdőbetűvel, hanem nagy nagy betűvel írt szavakat is kis betűkkel írja, a tulajdonnevek első betűjét azonban nagygyal, s a szók leírásában mindig pontos. Azért feltűnő, hogy nála e hasonmások *CSILLAG* szava helyett *csillag*-ot találunk (egy *l*-lel), az *Esztergami* szó helyett *Esztergomi*-t, az *Udvarban* helyett *Vdvarban*-t. Bízva SZABÓ Károly leírásában, azt tételezhetjük fel, hogy ő a címlaphasonmásban ismertetett kiadásoktól eltérő példányt látott, — azaz e műnek van címlap-variánása.

4. De annak, aki PÁZMÁNY műveit olvasgatta, feltűnhetik az is, hogy a címlapon a *setét* ~ *sötét* alakváltozatból a *setét* alakot látja. Hozzászózott PÁZMÁNYNÁL az *ö*-zű alakokhoz, aki a *böcsül*, *böttü*, *csöcsömö*, *csöppül*, *ötte*, *födöz*, *föltött*, *megförtözik*, *jelköltünkben*, *röppül*, *söprü*, *szösz*, *szömtelen*, *bövön*, *szököll*, *megszentöl*, *ellenközik*, *gyöleközet*, *követközik*, *véthközik*, *lött*, *tött*, *vött* szókat *ö*-zű alakjukban használja, de a *csepp*, *kereszt*, *kereszttyén* (így), *setét* szavakat nem írja *ö*-s alakban. E szavak a XVII. századi dunántúli katolikus irodalmi nyelvben ilyen alakjukban éltek. Szórványosan elkerült ez a nyelvszokás a Felvidékre, olykor protestánsokhoz is, de debreceni, kolozsvári nyomtatványokba — eddigi tapasztalatom szerint — a XVII—XVIII. században nem.

5. Az olvasó elébb ismeri meg a mű címét, mint tartalmát. A tárgyalt mű *címe* is meglepő annak, aki történelmi előzményeit nem ismeri, és a címben *setét* hajnalcsillagról értesül. A *hajnalcsillag*, az *esthajnal*, *esthajnali csillag*, a *Venus*, más nevein *Hesperus*, *Phosphorus*, *Lucifer* ragyogó, szikrázó, fényt szóró csillag, PÁZMÁNY könyvének címében pedig *setét*. Aki azonban ismeri e mű *történelmi* előzményeit, elmosolyodik: milyen szellemesen visszavágott PÁZMÁNY annak a wittenbergi luteránus professzornak, aki az ő *Isteni igazságra vezérlő Kalauzá*-ra írott válaszművének a *Phosphorus Veri Catholicismi* címet adta.

Hogy a címben kifejezett csipős gúnyt érthetőbbé tegyük, foglaljuk össze röviden az előzményeket.

PÁZMÁNY 1613-ban kiadta a *Kalaúzt*, amelyben hatásosan támadta a luteránus és kálvinista tévelygéseket. A magyar protestáns prédikátorok között — a kortársak véleménye szerint — egy sem akadt, aki méltóan meg tudott volna felelni a súlyos támadásra, ezért az ország luteránus nádora, THURZÓ György külföldi luteránus hittudósok segítségét akarta igénybe venni, s a cáfolat költségeinek fedezését magára vállalta. THURZÓ meghalt, de özvegye folytatta férje kezdeményezését, és a wittenbergi egyetemet kérte fel a cáfolat megírására, lefordítatván latin nyelvre a *Kalaúz-t*. A cáfolatnak BALDUINUS Fridericus a következő címet adta: *Phosphorus Veri Catholicismi*. Magyarul: *Az igaz catolicizmus hajnalcsillaga*. Ezzel a művel BALDUINUS vissza akarta téríteni a *Kalaúz* által megtévesztett katolikusokat az „igaz valláshoz”, a luteranizmusához. E vitairatra volt PÁZMÁNY visszavágása *A setét hajnal-csillag után budosó luteristák vezetője*, melyben PÁZMÁNY a vaksötétségben, csillagtalán, fény nélküli éjszakában tévelygő luteránusokat akarta az „igaz istenhívéshez” visszavezetni. A „setét hajnal-csillag” egy, a PÁZMÁNY műveiben lépten-nyomon előforduló, gyilkosan gúnyos, csipős ötletek közül, melyekkel megismerkedhetik az olvasó a teológiai fejtegetések elkerülésével mindjárt *A setét hajnal-csillag* elején. Ez a szép költői sor tehát nem bujdosók dalának kezdete, — bár, a hajnalcsillag jelzőjének a „fényes” jelzővel felcserélése után annak is szép lenne, — hanem a vallásháborúk idején útmutatás a tévelygőknek a megtérésre.

6. De a címlapon meglep és gondolkodóba ejt *az évszám*, a mű megjelenésének éve is. A *Kalaúz* 1613-ban jelent meg. Ezt — mint már említettük — THURZÓ Györgyné lefordította latin nyelvre, és megküldte a wittenbergi egyetemenek, amely a válasz megírásával BALDUINUS Fridericust bízta meg. „... a’ Balduinus pennáját megélesíté a Magyar arany, — írja PÁZMÁNY — és a’ Collegium Theologicum erszénye telvén, közönséges czimborával írának valamit a’ Kalaúz ellen... Balduinus könyve Három részre osztott — folytatja PÁZMÁNY — Egyikben, Szitok; Másikban, Hazugság; Harmadikban, Tudatlan balgatagság foglaltatik.” — „Csrippeltek ez-előtt-is imez-amaz tudatlan Sóczék a’ Kalaúz némely czikkelyin, aprólékos papirossacskákan: De most immár, a Luter *Successora* avagy Hely-tartója, *Balduinus*; a Luterista Romának, az-az *Vittenberg*ának tellyes *Académiája*, az-az, minden tudós bölcseinek sokasága, nyúlt a dologhoz; és hoszszú Irással igyekezett a Kalaúz rontására.” Szóval a választ a *Kalaúzra* Wittenbergben nem egyedül BALDUINUS írta, hanem az egész Akadémia, bölcsék sokasága. Így is eltartott tíz esztendeig, míg BALDUINUS műve, a *Phosphorus* megjelent, 1626-ban, kis negyedrért alakban 40 és 1264 lapon. PÁZMÁNY válasza, *A setét hajnal-csillag*... egy év múlva, 1627-ben már az olvasó kezében volt, szintén negyedrért alakban, 488 lapon.

Lehetetlennek kell tartanunk, hogy PÁZMÁNY, akinek sok elfoglaltságot jelentett esztergomi érseksége és egy ország katolikus papságának felügyelete, egy év alatt elolvasta a *Phosphorust*, és a választ néhány hónap alatt megírta (a kéziratot, ha fokozatosan is, nyomdába adta, hol kivételes gyorsasággal kiszedték, kikorrigálták, kinyomták, a könyvkötőhöz küldték, aki szintén rekord idő alatt bekötötte). Nem valószínű ez az expressz válasz — egy ember munkájából. Hihetőbb, hogy — miként BALDUINUSnak segített *az egész wittenbergi Akadémia, bölcsék sokasága*, PÁZMÁNYnak is segített *a pozsonyi, a nagyszombati kollégium*, elsősorban olyan teológusok, mint BALÁSFY Tamás „bosznai püspök”, aki majdnem olyan művészettel, pátozzsal, stilisztikával írt, mint PÁZMÁNY, s ha kell, épp úgy nem riadt vissza a kacskaringós szitkozódástól, mint ő, — segíthettek a SZYL Miklósook, LETHENYEI Istvánok, SALLAI Istvánok, akik benne voltak az ellenreformáció irodalmi harcaiban, s nem valószínű, hogy éppen a legfontosabb harcból maradtak volna ki.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN